

POETİK MƏTNLƏRİN BƏDİİ TƏRCÜMƏNİN SPESİFİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Tərcümə tarixi uzaq keçmişlərə kök salır və o, insan fəaliyyətinin qədim növlərindən biridir. “*Bizim eradan üç min il öncə mixi yazılı şumer yazıları arasında tərcüməçilər üçün ikidilli sözlüklərə rast gəlinir. Məlumdur ki, qədim Babilədə və Assuriyada tərcüməçi qrupları vardı, onlar hakimiyyətin əmrlərini məğlub edilmiş xalqlara çatdırırdılar. Ümumiyyətlə, tərcüməçilər olmadan dilləri ayrı-ayrı olan xalqların yaşadığı bir çox ölkələri işğal etməklə yaranan qədim imperiyaların varlığı mümkün deyildi*” (13).

Aydın ki, yazılı tərcümə şifahi tərcümədən sonra yaranıb. Belə ki, “*İlk yazılı tərcüməçi olan Lusiy Liviy Andronik (b.e.ə. 275-200) Homerin “Odisseyə” əsərini yunan dilindən latın dilinə tərcümə etmişdi. Bu tərcümə 200 il boyunca Roma məktəb proqramına salınmışdı*” (13). Elə bu tərcümə, habelə Romada yaşayan Publiy Terentiy Afra (b.e.ə. 190-159), eləcə də Vergiliy, Katull və Frank (b.e.ə. I əsr) tərəfindən poeziya nümunələrinin tərcümə edilməsi bədii tərcümənin əsasını qoymuşdur.

Azərbaycan tərcümə sənətinin öz ənənəsi vardır və bu şanlı ənənə çoxəsrlik bir keçmişə, tarixə söykənir. Alimlərimizin gəldiyi qənaətə əsasən, “*Azərbaycan tərcümə sənətinin altı əsrlik uzun bir tarixi vardır. Bu tarix Marağalı Əvhədinin qəsidəsinin (XIV əsr) şair Nəsimi tərəfindən fars dilindən Azərbaycan dilinə çevrilməsi ilə başlanır*” (6, s. 41).

Filologiya elmi inkişaf etdikcə, poetik əsərlərin bədii tərcüməsi ilə bağlı məsələ gündən günə ciddiyyət kəsb edərək, problemə çevrilmişdir. Zaman bu problemin yaranmasından bizi ayırdıqca, onun yeni aspektləri üzə çıxır, hər yeni aspekt də yeni baxış, yeni yanaşma tələb edir. Təbiətin ərsəyə gətirdiyi görünən və görünməz hər varlığın mahiyyəti tam dərk edilmədiyi kimi, poetik mətnin bədii tərcüməsinin də son nöqtəsini qoyan, son sözünü deyən yoxdur və ola da bilməz. Dahi şairimiz Nizami çox düzgün olaraq bu qənaəti bölüşür ki, heç nəyi sonadək öyrənmək olmaz, zira hər öyrənilənin öyrənilməmiş sirləri qalır:

O şey ki, bizlərə lap aşikardır,
Orda da gizli bir xəzinə vardır (5, s. 67).

Mənəvi mədəniyyətin ölçüləri genişlənməklə, düşüncənin məhsulu olan sözə, o sıradan bədii sözə böyük ehtiyac yarandı və bu, get-gedə özünü daha qabarıq biruzə verir. Sözə bədii don geyindirməyi təbiət şairlərin çiyinləri üzərinə qoyub. Dənizin dibindən dalgıcm çıxardığı hər sədəfdə dürr olmur, olursa da, yaxşı dürr olmur. Qənaətimizcə, şair düşüncəsi–dalgıç, yazdığı söz–sədəf, poetik görkəm verdiyi söz–dürr olur. Dürr dağılmadan hardasa dörd yüz il qala bilir, amma bədii söz zaman selinin axarını, basqısını yararaq, min illər boyu yaşaya bilir, yaşadığıca, insanlara mənəvi zövq bəxş edir, insan dühasının önündə oxucunu mat qoyur və oxunduqca, öz müəllifini diri saxlayır. Homer, Nizami, Dante, Füzuli, Şekspir, Bayron, Puşkin, Höte kimi şairləri ölməz edən bədii sözlərinin platonik olmasıdır.

Doğrudur, dili yaradan və yaşadan xalqdır, ondan sözü alıb onu bədiiləşdirən isə şairdir. Hər sözdə xalqın ruhu, imzası olsa da, məşşatə kimi sözü bəzəyən, zərgər kimi cilalayan, tacir kimi söz bazarına çıxaran məhz şairdir. Buna görə, bədii söz yaradıcı olan şair içindən çıxdığı xalqın zəngin, axar-bitməz sözyaratma bulağına mütəmadi, ara vermədən müraciət etməli, onun söz bulağından vaxtaşırı su içməlidir. Demək, poetik əsərin taleyi xalqa bağlılıqdadır. Neçə-neçə söz var ki, bədii dildə sinonimi, antonimi ya azdır, ya da yoxdur. Baxıb görürük ki, onlar danışığı dilində, dialekt sözündə işləkdir.

Əsl şairin rahatlığı olmur, az qala yuxuda da axtarışda olur. Şair gərək həm də rəssam olsun. Tələbkar oxucu beynində yaratdığı sözə bədii boyalar çəkən rəssam olmalıdır. Demək, şair sadəcə şair olursa, zəif şair olacaq. Şair, dediyimiz anlamda, həm də rəssam olsa, böyük şair olub qəlbləri fəth edəcək. Azərbaycan şairəsi Nigar Rəfibəylinin farscadan azərbaycancaya etdiyi poetik tərcümələr ona görə ürəyə yatımlıdır ki, o, XII əsrdə yaşamış Məhsəti Gəncəvinin sadəcə mütərcimi deyil, həm də sözün geniş anlamında onun rəqibi kimi çıxış edir. Şairənin səsləndirdiyi sözlər, ola bilsin, orijinalda yoxdur, amma kontekstə oturur və ona gözəl görkəm verir. N.Rəfibəylinin bir rübai tərcüməsinə nəzər yetirək:

Dün kaşı küzəmi daşlara çaldım,
Sərxoşdum, bilmədim, əlimdən saldım.
Küzə dilə gəlib dedi ki, mən də
Sənin kimi idim, bu günə qaldım (1, s. 4).

Göründüyü kimi, “dünən” yerinə “dün” olması, “küzə” yerinə “kaşı küzə” olması, “daşlara vurdu” yerinə “daşlara çaldım” olması, “dedi” yerinə “dilə gəlib dedi” olması, “belə oldum” yerinə “bu günə qaldım” olması bu şeir parçasını xalqın sevimlisi edib. Belə tərcümə sənət nümunəsidir.

Uğurlu poetik tərcümə elə tərcümə sayılır ki, orijinalın poetikliyini, bədii ifadə və təsvir vasitələrinin sıxlığını və sabit söz birləşmələrinin bolluğunu qoruyub saxlasın. Azərbaycan alimi S. Əlizadə yazırdı ki, “*Diqqəti çəkən mühüm əlamətlərdən biri də Füzuli əsərlərində xalq ifadələrinin - sabit söz birləşmələrinin (frazemlərin) sıxlığıdır. Qətiyyətlə demək olar ki, ədəbi dilimizə ilk dəfə ən çox sabit söz birləşməsi gətirən və bədii dildə xalq ifadələrindən ardıcıl, həm də yaradıcı istifadə edən, onların ekspressivlik imkanlarını genişliyi ilə açıb göstərən, onlara söz ustalarının inamını artıran və nəhayət, həmin kateqoriyanı öz fərdi dil üslubunun qüdrətli, çevik amilinə çevirən yazıçı Füzulidir*” (2, s. 24).

Hər bir poetik əsərin özünə xas dili var. Mütərcim əsərin poetik tərcüməsinə başlamazdan öncə şairin həyatına səfər etməli, konkret əsərdə o, necə düşünürsə - elə düşünməli, nəyi sevirsə - onu sevməli, nədən acığı gəlersə - ondan acığı

¹²¹ AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

gəlməli, hansı misrada frazeoloji vahidləri işlədirsə - onları saxlamalı, orijinal əsərin bədii ifadə-təsvir vasitələrinə biganə qalmamalıdır. M.Rzaquluzadənin fikirləri diqqətə şayandır: *“Bədii tərcümədə, xüsusən şeir tərcüməsində ən münasib üsul, əlbəttə, hər cəhətdən orijinalın bütün xüsusiyyətlərini mümkün qədər geniş əks etdirən üsuldur ki, bunun üçün əsərin yarandığı mühitə getmək, müəllifin tənəffüs etdiyi hava ilə tənəffüs etmək, onun düşündüyü kimi düşünməyə, onun duyduğu kimi duyumağa çalışmaq, onun yalnız fikirlərini deyil, hissini, zövqünü də mənimsəyib oxucuya çatdırmaq lazımdır”* (7, s. 144).

Şedevr olan poetik mətn, qənaətimizcə, iki dəfə doğulur - onu yazanda, onu bədii tərcümə edəndə. Poetik tərcümənin taleyi şair-mütərcimin istedadından birbaşa asılıdır. Rus akademiki V.Vinoqradov yazır ki, *“Bədii əsərin, onun dilinin, məzmununun öyrənilməsi xalqın müvafiq inkişaf dövrünün ictimai həyatını dərinlən dərk etməyə, bu epoxanın mədəniyyətini, ədəbiyyatını və incəsənətini hərtərəfli bilməyə, ümumxalq danışq və ədəbi dil və o zaman üçün onun səpkiləri haqda aydın təsəvvürə, müəllifin yaradıcı metoduna və onun özünəxas fərdi söz- bədii ustalığına dərinlən nüfuz etməyə əsaslanmalıdır”* (10, s. 171).

Poetik əsər milli nitq mədəniyyətinin daşıyıcısı və yaradıcısıdır. Şair xalqın yaddaşına, milli kökünə, söz ehtiyatına və ilhamına söykənərək, sözləri seçir, onları kombinə etmək üçün düşüncə süzgəcindən keçirir, onlara milli ruh – nəfəs – duyum verir. Bununla da, mütərcimin çiyinlərinə ağır yük qoyur. Şairin keçdiyi bu poetik yolu, keçirdiyi acıları şair-mütərcim keçməyə və keçirməyə, orijinal dahiyənə olsa belə, bədii tərcümə sönük olacaq, ürəklərə yol tapa bilməz. Şair-mütərcimin böyüklüyü odur ki, klassik ya çağdaş ingilis poetik nümunələrini Azərbaycan türkcəsinə çevirəndə, mətn düzgünlüyü ilə yanaşı ingilis ruhunu- nəfəsini-duyumunu mümkün qədər saxlasın. Bu fikrin məntiqi ardı olaraq, R.Novruzov belə bir qənaəti bölüşür ki, *“Bədii ədəbiyyatın tərcüməsi mütərcimdən geniş hərtərəfli bilik, bacarıq, istedad tələb edir. Buraya həm hər iki dilin fonetik, qrammatik, leksik, frazeoloji, paramioloji cəhətlərini, xüsusiyyətlərini, həm də hər iki xalqın həyat tərzini, milli mədəniyyətlərini, adət-ənənələrini bilmək kimi amilləri daxildir”* (6, s. 43).

Söhbət əgər poeziyanın lirik qolundan gedirsə, o zaman mütərcim daha ayıq-sayıq olmalı, şair qəlbinin dərin qatlarında yatan daxili aləm onun poetik tərcüməsində doğuşa yeni vəsiqə qazanmalıdır. Azərbaycan tənqidçisi Məmməd Arif rus tənqidçisi V.Belinskiyə istinadən vurğulayır ki, *“Lirik poeziya (epik poeziyanın ziddinə olaraq) əsasən subyektiv, daxili poeziyadır, şairin öz-özünü ifadə etməsidir”* (4, s. 161).

Hər bədii tərcümə Azərbaycanın ədəbiyyat tarixində bir hadisədir. Axı tərcümə olunan əsər mənsub olduğu xalqın mənəvi mirası və qan yaddaşı olmaqla bərabər, o xalqın varlığını, dilinin gücünü və potensialını açıb göstərən təbliğatçıdır. M.İskəndərzadə demişkən, *“Tərcümə sayəsində bir çox bədii formalar - janr, stil, bədii təsvir vasitələri, priyomlar və sair təbliğ olunur”* (11, s. 43).

Bildiyimiz kimi, Azərbaycanın bir çox şair və yazıçıları əcnəbi dillərdən, əsasən ruscadan, Azərbaycan dilinə bədii-nəsr nümunələrini tərcümə etmişlər. Bu sırada M.F.Axundov, S.Ə.Şirvani, N.B.Vəzirov, A.A.Bakıxanov, H.B.Zərdabi, N.Nərimanov, A.Şaiq, A.Səhhət və digərlərinin adlarını qeyd edə bilərik. Bu ədiblər tərcümə sənətimizin öncülləri, ilkinləri olmaqla, özlərindən sonra gələn ədiblər üçün poetik-nəsr yolunun binasını qurublar. Hər şeyi köhnədən zaman axarı bu tərcümələrdən də yan keçməmişdir. Onlarda çox sayda ərəb-fars söz və terminləri olduğu üçün, müasir Azərbaycan oxucusu onları oxuya bilmir ya da oxumağa çətinlik çəkir. Odur ki, onları yeni prizmadan, yeni səpkidən, dilimizdə yaşayış haqqı qazanan yeni-yeni söz və ifadələr baxımından tərcümə etmək lazımdır. Rus şeirinin ən mahir şair-tərcüməçisi olan S.Marşak tərcümə işini incəsənət sayaraq, vurğulayır ki: *“Tərcümə – incəsənət olub, orijinalın dilində özünün dəqiq ifadəsini tapmış gizli ifadələri, obrazları, hislərin ən incə çalarlarını ayrı dildə yenidən yaratmağa xidmət etməlidir”* (12, s. 772).

Azərbaycanda sovet quruluşu olan dövrlərdə Azərbaycan dilinə poetik tərcümə daha geniş vüsət almışdır. Bu bədii prosesə bir şair ordusu qatılma da, hər bir şair-tərcüməçi uğur qazana bilməyib. Orijinala yaxınlıq baxımından, bədii ruhu saxlamaq nöqteyi-nəzərindən S.Vurğun, M.Rahim, R.Rza, O.Sarıvəlli, M.Dilbazi, B.Vahabzadə, N.Xəzri, N.Həsənzadə, M.Araz, C.Novruz kimi şairlərin tərcümələri təqdirə layiqdir.

Dahi ris şairi A.Puşkinin “Yevgeni Onegin” poemasını S.Vurğun Azərbaycan türkcəsinə çevirəndə tərcümə sənətinin şah əsərini yaratmış oldu. Bu tərcümə orijinalın yığcamlığını, bədii ruhunu, fikir sıqlətini, mənə dərinliyini, səslənmə axarlığını tam ehtiva edir. Onu azərbaycanca oxuyan rusca oxumuş kimidir. Böyük şairimiz nələrin hesabına bu uğurları qazana bildi? Dərin qənaətimizcə, əvvəla, S.Vurğunun parlaq-fitri şairlik istedadı vardı, sonra Azərbaycan dilini çox dərin bildirdi, sonra rus dilinə və onun poetik incəliklərinə yaxşı bələd idi, sonra da 37-ci ilin sərtliyini nəzərə almaqla, işinə olduqca məsuliyyətlə yanaşırdı.

Sovet dövründə ingiliscə-fransızca-almanca əsərləri orijinaldan yox, ruscadan azərbaycancaya çevirirdilər. Demək, orijinaldan ruscaya edilən nümunələrdə, təbii ki, səhvlər olurdu, amma ruscadan azərbaycancaya çevirəndə, edilmiş səhvlərə əlavə səhvlər qatılırdı. Nəticədə, Azərbaycan mətni orijinaldan uzaq düşürdü. Odur ki, həmin üç dildən dilimizə edilən bütün nümunələr yenidən, birbaşa orijinaldan tərcümə edilməlidir. Bu işdə əsas tələb odur ki, şair-mütərcimlər sadəcə şair yox, istedadlı şair olmalı, həm də orijinalın dilini, o cümlədən ingilis dilini mükəmməl bilməli, anlama bilmədiyi bir misra da olmamalıdır.

Qeyd edək ki, S.Vurğun sonralar dahi Nizaminin “Leyli və Məcnun” poemasını, klassik gürcü şairi Şota Rustavelinin “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” əsərini də Azərbaycan dilinə çevirib. Amma bu iki tərcümə əsəri “Yevgeni Onegin”in tərcümə variantının səviyyəsinə qalxmadı. Bəs niyə? A.Puşkinin dühası Ş.Rustavelidən üstün olsa da, Nizami dühasından aşağı idi. S.Vurğun, düzünə qalsa, “Leyli və Məcnun” əsərini daha usta tərcümə etməli idi. Nəzərimizcə, bunun səbəbi odur ki, S.Vurğun həmin poemanın yazıldığı fars dilini bilmirdi, şərqsünas Mübariz Əlizadənin filoloji tərcüməsini poetik dilə

çevirmişdi. Demək, şair sətri tərcüməni poetik dilə çevirəndə orijinalın bədii ruhunu itirir, orijinalın aldığı nəfəs ilə nəfəs ala bilmir, orijinalın düşündüyü kimi düşünə bilmir və bununla da, orijinalın bədii-estetik-lingvistik-semantik-leksik aarasından kənar qalır.

“Yevgeni Onegin”ni tərcümə edəndə hansı çətinliklərə rast gəldiyini S.Vurğun poetik dildə belə təsvirə çəkir:

Axıtıdım alnımın incə tərini, -
Yanmadım ömrümün iki ilinə,
Rusiya şeirinin şah əsərini, -
Çevirdim Vaqifin şirin dilinə (8, s. 3).

Həqiqi sənət nümunəsinə baxın ki, təkcə bu dörd misrada “tərimi axıtıdım” frazeoloji feili “çox zəhmət çəkdim” deməkdir, “inci” epitetdir, “yanmadım” feili “peşman olmadım” mənasında polisemik feildir, “Rusiya şeirinin şah əsəri” ifadəsi “Yevgeni Onegin” poemasının perifrəzidir, “çevirdim” feili “tərcümə etdim” anlamında polisemik feildir və “Vaqifin şirin dili” ifadəsi “Azərbaycan dili” birləşməsinin perifrəzidir. Sitatda altı lingvo-poetik özəllik yer alır.

Diqqətə çatdırmaq ki, *"Tərcümə ədəbiyyatı hər bir xalqın həyatına, onun mədəni inkişafına qüvvətli təsir göstərən bir amildir. Tərcüməçi başqa dildən öz ana dilinə əsərlər tərcümə etməklə öz xalqının görüş dairəsini, onun elm və mədəniyyətinin, ədəbiyyat və incəsənətinin qüdrətini genişləndirir, digər xalqların isə mütərəqqi ideyalarını, elmi nailiyyətlərini, qiymətli nümunələrini ona tanıtır, bütün bunlardan əlavə, mütərcim bir də öz ana dilini zənginləşdirir, ona yeni sözlər, yeni ifadələr gətirir"* (3, s. 10).

Azərbaycan müstəqil olandan, eləcə də ondan bir az öncədən bəri rus dilindən yan keçməklə, ingilis dilindən Azərbaycan dilinə poetik tərcümələr olunur. Bir çox mütərcimlər, o cümlədən Ş.Nağıyeva, H.İsaxanlı, K.Nəzirli, H.Rza və sairləri ingilis poeziyasından poetik tərcümələr ediblər. Bu poetik tərcümələrin heç biri peşəkar səviyyədə deyil, orijinalın ciddi tələblərinə cavab vermir. Günah tərcümə olunan Azərbaycan dilində deyil, onların poetik istedadının məhdud olmasındadır. Axı poeziya təbiətin yaratdığı ən zəngin və sonsuz varlığı sayılır. Yeri gəlmişkən, V.Belinskiyə görə, *"Poeziya incəsənətin ən ali növüdür. Qalan istənilən incəsənət az-çox sıxılı durumdadır və yaradıcı fəaliyyətində təzahürün etdiyi material ilə məhdudlaşır"* (9, s.215). Beləliklə, poeziyanı tərcüməsində onun özünəməxsus xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Xüsusilə, bu prosesdə əsas problemlərdən olan milli özünəxaslığı qoruyub saxlamaq, əsərin ruhunu və yazıldığı dil xüsusiyyətləri və əsərin məzmun və lingvo-poetik gözəllikləri qorunub saxlanılmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan, ədəbi-bədii jurnal, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin aylıq ədəbi-bədii orqanı, Bakı, 2018, 7-8-ci sayları, səh.5-7.
2. Əlizadə S., Füzuli söziünün sehri, məqalə, M.Füzuli, Əsərləri, I c., Bakı, "Şərq-Qərb", 2005, 400 s.
3. İsmayılova O., "Tərcümə haqqında bəzi mülahizələr və orijinala sadiqlik", "Elm" qəzeti, 2010, 21 sentyabr.
4. Məmməd A., Seçilmiş əsərləri, I c., Bakı, "Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı", 1967, 620 c.
5. Nizami G., Leyli və Məcnun, Bakı, "Lider nəşriyyatı", 2004, 288 s.
6. Novruzov R. və digərləri, Tərcümə nəzəriyyəsi, Bakı, "Mütərcim", 2010, 184 s.
7. Rzaquluzadə M., Bayronun poeziyası, məqalə, "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, Bakı, 1968, 27 yanvar.
8. Vəfəli A., Vaqifin şirin dilində, "Ədəbiyyat" qəzeti, 2012, 13 yanvar.
9. Белинский В.В., Избранные эстетические работы, Москва, "Искусство", 1986, 260 с.
10. Виноградов В.В. О языке художественной литературы, Москва, "Государственное издательство художественной литературы", 1959, 653 с.
11. Искандерзаде М., Мастерство художественного перевода, Баку, "Apostroff", 2013, 148 s.
12. Эткинд Е.Г. Мастера поэтического перевода. XX век, Санкт-Петербург, "Печатный двор", 1997, 880 с.
13. <http://studfiles.net/preview/1666679/>

Açar sözlər: poetik, mətn, spesifik, bədi, tərcümə, poeziya

Ключевые слова: poetic, textual, specific, artistic, translation, poetry

Key words: поэтический, текстовый, конкретный, художественный, переводческий, поэтический

Художественный перевод поэтических текстов особые характеристики

Резюме

В статье рассматриваются особенности художественного перевода поэтических текстов. Как было сказано, поэтическое произведение является носителем и создателем национальной речевой культуры. Поэтому поэт подбирает слова, исходя из народной памяти, национальных корней, словарного запаса и вдохновения, пропускает их через фильтр мысли, соединяет их, придает им национальный дух - дыхание - ощущение. Это ложится тяжелым бременем на плечи переводчика. В статье описывается учет поэтической мысли поэта в процессе перевода и придаваемые им условия. Когда взаимодействие между поэтом и переводчиком переводит английские поэтические образцы на азербайджанский турецкий язык, английская душа-дыхание-чувство должно быть сохранено наряду с правильностью текста, и его уникальные особенности должны быть учтены при переводе поэзии. В частности, необходимо сохранить национальную идентичность, что является одной из главных проблем в этом процессе, дух произведения и особенности языка, на котором оно написано, содержание и лингвопоэтическую красоту произведения. работа должна быть сохранена.

Artistic translation of poetic texts specific characteristics

Summary

The article examines the specific features of literary translation of poetic texts. As mentioned, the poetic work is the carrier and creator of the national speech culture. Therefore, the poet chooses words based on the people's memory,

national roots, vocabulary and inspiration, passes them through the filter of thought to combine them, and gives them the national spirit - breath - sensation. This puts a heavy burden on the translator's shoulders. The consideration of the poet's poetic thought in the translation process and the conditions given to them are described in the article. When the interaction between the poet and the translator translates the English poetic examples into Azerbaijani Turkish, the English soul-breath-feel should be kept along with the text correctness and its unique features should be taken into account in the translation of the poetry. In particular, it is necessary to preserve the national identity, which is one of the main problems in this process, the spirit of the work and the features of the language in which it was written, and the content and linguo-poetic beauty of the work should be preserved.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova